

**ВНЕСОК УЧЕНОГО-ЕКОНОМІСТА М. В. ПТУХИ
В РОЗВИТОК ДЕМОГРАФІЇ ТА СТАТИСТИКИ В УКРАЇНІ.
ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ**

Висвітлено життєве кредо видатного вченого-економіста М. В. Птухи, визначено його внесок у розвиток демографії та статистики в Україні, проаналізовано інформативність його наукових праць та зібраного ним комплексу документів.

Ключові слова: М. В. Птуха, статистична демографія, фонд особового походження.

7 листопада 2014 р. виповнюється 130 років від дня народження відомого вченого в галузі статистичної демографії – Михайла Васильовича Птухи (1884–1961). З метою вшанування пам'яті вченого доцільно буде згадати про його вагомий внесок у розвиток вітчизняної статистики та демографії, про його життєві пріоритети, наукові дослідження, результати яких були впроваджені та дотепер широко застосовуються на практиці в Україні та зарубіжних країнах Європи.

М. В. Птуха був дуже вимогливим до себе та постійно вдосконалював власні знання. Як згадує його аспірантка, український демограф-статистик В. С. Стешенко, вчений був дуже відданий своїй справі та протягом усього свого життя керувався «теорією скрипки», сенс якої полягає в тому, аби стати хорошим скрипалем, потрібно грати на скрипці, і при цьому не займатися технологією її виготовлення та вивченням виробництва її складових. Справжній учений не може бути зятим театралом або дачником, не може переобтяжити себе великою родиною, тобто він не повинен розпилюватися на сторонні, відволікаючі життєві ситуації. Вчений повинен жертвувати всіма іншими інтересами заради наукових. Тому зазвичай у справжнього вченого не буває насиченого зовнішніми подіями життя [1, с. 185]. Ось таким було життєве кредо академіка Птухи.

Основною справою свого життя упродовж 1919–1938 рр. учений вважав очолюваний ним Інститут демографії Української академії наук, заснований в 1918 р. «Створення Демографічного інституту, – писав М. В. Птуха, – відкрило новий етап в моїй науковій діяльності. Більше 19 років робота в ньому була головною справою мого життя. Організація

систематичного вивчення населення України та всього СРСР у минулому та сьогодні, створення кадрів демографів, допомога державним установам і т. п. були предметом моїх постійних турбот. Загалом, численні роботи співробітників Інституту, разом з моїми працями з теоретичної та прикладної демографії, склали новий етап у справі детального та поглибленого вивчення населення України» [2, с. 5].

Працюючи в Інституті демографії, М. В. Птуха проявив себе вправним організатором демографічної науки, талановитим педагогом та водночас наставником для молодих кадрів. У новоствореній установі чисельність штатних працівників становила близько 15-ти осіб, переважно дуже мало кваліфікованих спеціалістів, отож гостро відчувалася нестача професійних кадрів, а також фінансування. М. В. Птуха особисто займався залученням працівників з числа викладачів та аспірантів університетських кафедр соціології, політичної економії і статистики та підвищенням їхнього рівня кваліфікації, викладаючи курси статистики. При визначенні дослідницьких завдань працівники Інституту демографії виходили передусім з міркувань їхньої першорядності та з матеріальних умов наукових робіт. Тому для успішної дослідницької діяльності Інституту демографії долучалися позаштатні працівники – службовці відділу демографії Центрального статистичного управління УРСР (ЦСУ УРСР), Управління народногосподарського обліку Держплану УРСР, науководослідних установ і підрозділів соціально-гігієнічного профілю Наркомату охорони здоров'я УРСР.

Під керівництвом М. В. Птухи колективом Інституту демографії була проведена велика дослідницько-статистична робота з вивчення антропологічних особливостей чоловіків Київського повіту та м. Києва на основі списків призовників 1913–1916 рр., що дозволило вивчити фізіологічні можливості 18–21-річних чоловіків. У результаті проведених досліджень було складено понад 10 тис. карток для повітових православних призовників, близько 1 тис. карток для євреїв та 300 карток для призовників м. Києва з українськими прізвищами. Такий розподіл чоловіків за групами був зроблений з метою виокремлення серед жителів села носіїв чистого типу українця.

Окрім того, Інститутом демографії під керівництвом та за активною участю М. В. Птухи систематично проводилася робота з формування надійної статистичної бази демографічних досліджень, зокрема по 9-ти губерніях України було зібрано, проаналізовано, систематизовано й доповнено за єдиною методикою, виправлено у зв'язку зі змінами територіальних меж, зведено по всій території України та видано матеріали щодо природного руху населення та санітарної статистики протягом 1867–1914 рр.

Велике значення для вивчення розвитку демографії в Україні має дослідження М. В. Птухи питань шлюбності, особливо розроблені вченим методи обчислення індексів шлюбності, викладені в його статті «Индексы брачности» (1922). Ці методи дозволили точніше виміряти індекси шлюбної гомогамії та гетерогамії як індекси «тяжіння» та «відштовхування», «симпатії» та «антипатії». Вчений підкреслював, що при вступі в шлюб велике значення має кількісне вимірювання різних ознак людини, зокрема: вік, соціальне становище, заняття, народність, місце проживання та ін.

Ще однією важливою проблемою теоретичної демографії, над якою працював М. В. Птуха, є вивчення питань смертності населення України. На протигагу тогочасному високому рівню народжуваності в Україні, рівень смертності постійно змінювався і практично визначав рівень природного приросту населення. Саме тому М. В. Птуху як вченого-демографа дуже цікавило питання вивчення смертності – одного з найважливіших питань статистики народонаселення. Робота з обчислення повних таблиць смертності настільки складна, що в більшості країн таке обчислення здійснюється лише один раз на десять років і то не для всього населення країни, а лише з розподілом за статтю. В різних розрізах смертність вивчається за допомогою обчислення сумарних таблиць, що вимагають значно менших витрат праці. М. В. Птуха вважав, що методи побудови сумарних таблиць смертності, які застосовуються однаково до статистичних даних усіх країн і будь-яких часів, не можуть бути придатними для України. Вибір методів має залежати від конкретних особливостей статистичних даних. У результаті проведення дослідницької роботи щодо пошуку кращих методів побудови сумарних таблиць смертності для України та порівняння результатів обчислених показників сумарних і повних таблиць для Європейської частини Росії, України та м. Ленінграда М. В. Птухою були розроблені нові методи побудови сумарних таблиць смертності, цілком придатні для населення СРСР. Результати цієї експериментальної та теоретичної роботи висвітлені в його монографіях «Смертність в Росії і на Україні» та «Смертність 11 народностей Європейської Росії наприкінці XIX ст.» (1928). За опрацьованими М. В. Птухою методами (за участю П. І. Пустохода і М. М. Трацевського) було обчислено сумарні таблиці смертності за різні роки для населення 11 народностей, зокрема українців, росіян, білорусів, литовців, латишів, естонців, молдаван, татар, євреїв, башкирів, чувашів, – для великих міст, де було проведено переписи населення – Києва, Одеси, Москви, Харкова та Ленінграда [3, арк. 36]. Відповідно до запропонованих методів, орієнтованих на їхнє застосування в окремих великих регіонах,

в Інституті демографії було побудовано близько 200 таблиць смертності. М. В. Птуха одним з перших дослідив етнічні різновиди смертності. З його працями сучасні дослідники пов'язують становлення етнічної демографії як окремого наукового напрямку.

Під керівництвом М. В. Птухи та за його методикою в Інституті демографії на основі перепису населення 1897 р. та смертних випадків за 1896–1897 рр. були обчислені перші повні таблиці смертності для України. Ці таблиці і докладне викладення методів їхньої побудови висвітлені в праці вченого «Таблиці смертності для України 1896–1897 рр.». Запропоновані М. В. Птухою методи обчислень повних і сумарних таблиць смертності для СРСР показали їхню повну придатність для України. Синтез вивчення цих питань висвітлений у монографії вченого «Нариси із статистики населення». Висновки М. В. Птухи стосовно шлюбності та смертності населення здобули світове визнання.

Вагоме значення для розвитку демографії в Україні мають проведені вченим дослідження смертності немовлят за місяцями року. Цю проблему поставив перед Інститутом демографії Держплан УРСР. Дослідження М. В. Птухи зафіксували повну непридатність відомих на той час у міжнародній практиці методів наближеного обчислення ймовірності смертності немовлят в умовах мінливості народжуваності і смертності. Результатом великої теоретичної та експериментальної роботи М. В. Птухи стала розробка нового наближеного методу обчислення дитячої смертності. Цей метод був уведений до статистичної практики СРСР вже в 1933 р. Також він був випробуваний і застосований на практиці в зарубіжних країнах. Точність показників, обчислених за його методом, є дуже великою. Помилка в порівнянні з точною мірою в 91% випадків менша, ніж 1%. І лише у 9% випадків десь дорівнює 1–2% [4, с. 14]. Короткі відомості про новий метод були опубліковані французькою мовою у «Працях Міжнародного статистичного інституту» (1934) [5, с. 178–189]. Повне дослідження побачило світ у першому випуску другого тому «Проблем обліку й статистики» (1936) та в третій частині «Нарисів із статистики населення» під назвою «Показники смертності немовлят за місяцями року» (1938) [2, с. 418–440].

Наступною проблемою теоретичної демографії, над якою багато років працював М. В. Птуха, є перспективні обчислення кількості і складу майбутнього населення. Поштовхом для проведення цих досліджень стало доручення Держплану УРСР Інституту демографії стосовно обчислення для кожного року другої п'ятирічки майбутнього населення країни з поділом на чоловіків і жінок за однорічними віковими групами. Для проведення таких розрахунків учений розглядав два аспекти: 1) теоретичний – для

вияснення тих чи інших тенденцій в демографічних явищах майбутнього, при яких кількісним показникам не приписують абсолютно реальної точності; 2) проведення точних обчислень, що мають реальне значення для народногосподарського планування. На основі матеріалів ЦСУ УРСР учений розробив обидва аспекти проблеми. М. В. Птуха одним із перших виконав перспективні обчислення населення України від 1929 до 1937 і 1960 рр. Результати досліджень були передані плановим і статистичним органам та викладені в доповіді на засіданні Міжнародного статистичного інституту (1930). Після оприлюднення даного дослідження М. В. Птуха почав отримувати численні запрошення для проведення консультацій щодо проведення подібних перспективних обчислень. Через голод 1933 р., який забрав життя мільйонів людей, ці прогнози не здійснилися. Проте ці розрахунки мають дуже важливе значення для вивчення наслідків голодомору 1932–1933 рр., а також людських втрат під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Результати досліджень були опубліковані лише в скороченому вигляді в статті французькою мовою «La population de l'Ukraine jusqu'en 1960» (Bulletin de l'Institut International de Statistique, т. XXV, 3 вид., Гаага, 1931), в якій методом екстраполяції потенційного населення було виведено демографічну гіпотезу для майбутнього населення України на 1929–1960 рр. Повністю результати дослідження були викладені вченим у статті «Населення України до 1960 р.», що була опублікована вже після його смерті (збірник статей «Радянська демографія за 70 років, М.: Наука, 1987).

Продовжуючи дослідження в цьому напрямі, М. В. Птуха разом зі співробітниками Інституту демографії підготував демографічну гіпотезу для України на період другої п'ятирічки (1933–1937), обчислив кількість населення для кожного року п'ятирічки з розподілом за статтю і однорічними віковими групами, розробив загальну теорію таких перспективних обчислень в умовах СРСР, а співробітники Інституту демографії зробили відповідні обчислення для УРСР, окремих областей і м. Києва. Теорія, способи і кількісні показники перспективних обчислень викладені у працях вченого: «Людність України за другої п'ятирічки», «Народонаселення та баланс робочої сили на другу п'ятирічку», «Основи обчислення населення УРСР на другу п'ятирічку», «Перспективні обчислення народонаселення УРСР».

Ці праці мають не лише теоретичне та історичне значення для статистики населення України, але й практичне – як приклад методології детальних перспективних обчислень народонаселення з урахуванням імовірних змін величин народжуваності і вікових вимірів смертності. Попри деяку недосконалість прогнозних гіпотез розвитку населення

проведення М. В. Птухою перших прогнозних розрахунків чисельності населення УРСР було важливою віхою в становленні вітчизняного демографічного прогнозування. Запропоновані М. В. Птухою методи перспективного обчислення населення і нині широко застосовуються статистичними установами, вченими-статистиками і демографами не лише України, але й країн Європи та США.

У зв'язку з остаточним засекреченням демографічної статистики та репресіями проти багатьох відомих демографів 1938 р. Інститут демографії припинив своє існування. Його функції були передані Інституту економіки АН УРСР. 21 лютого 1938 р. за звинуваченням у шпигунстві та підіривній діяльності проти радянської влади М. В. Птуха був заарештований, а 19 січня 1940 р. у зв'язку з безпідставністю обвинувачень його випустили на свободу. Повернувшись із ув'язнення, М. В. Птуха працював завідувачем відділу статистики Інституту економіки АН УРСР (1940–1950), де досліджував теоретичні проблеми статистики населення, питання історії статистики і демографії. Під час Великої Вітчизняної війни вчений проводив велику дослідницьку роботу по розробці схем і вказівок з підготовки втрат і збитків, нанесених народному господарству і населенню України на окупованих територіях СРСР німецькими загарбниками. Протягом 1958–1961 рр. він займався вивченням проблем перепису населення.

Незважаючи на всілякі репресії та заборони, демографія як наука не припинила свого існування в Україні. В 60-х роках ХХ ст. було відновлено дослідження проблем народонаселення в республіці – в Інституті економіки АН УРСР у 1967 р. створюється відділ демографії. Також було перевидано найважливіші методологічні праці М. В. Птухи – в 1971 р. в серії «Видатні вчені УРСР» вийшли його «Вибрані праці». Упродовж 1938–2002 рр. в Україні не було жодної спеціалізованої установи, яка б займалася дослідженням проблем демографічної тематики. Окремі статистичні проблеми вивчав Інститут економіки АН УРСР (нині ліквідований). 26 вересня 2002 р., відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України, в складі НАН України було створено нову наукову установу – Інститут демографії та соціальних досліджень, який продовжує традиції Інституту демографії. 11 листопада 2009 р. на пропозицію Відділення економіки НАН України та за постановою Президії НАН України Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України було присвоєно ім'я М. В. Птухи.

З метою увічнення пам'яті видатного вченого-демографа, незмінного директора Інституту демографії М. В. Птухи 15 вересня 2001 р. на будинку в Києві (вул. Лютеранська 21/12), де він тривалий час жив і працював, було встановлено меморіальну дошку.

Вагомим внеском академіка Птухи в розвиток демографічної та статистичної науки в Україні є його наукові праці. Він був талановитим науковцем, який упродовж свого життя самовіддано й плідно займався науковими дослідженнями найскладніших проблем теоретичної демографії. Всі його праці є науковими розвідками з вивчення величезного статистичного інформаційного масиву доступних йому архівних документів, детального і всебічного аналізу досвіду попередників. Доробок ученого складає понад 250 статей та розвідок, а також 11 монографій, присвячених демографічній проблематиці. Наукова спадщина М. В. Птухи зберігається в особовому фонді вченого в Інституті архівознавства НБУВ [7]. Серед документів – монографії, статті, тексти доповідей, виписки з робіт інших авторів. Усі його праці містять змістовний фактографічно-статистичний матеріал, що є цінним джерелом з вивчення розвитку та становлення світової й вітчизняної демографії. Вони слугують основними довідковими посібниками для студентів вищих навчальних закладів економічного профілю, оскільки містять характеристики праць основоположників політичної арифметики, стану статистики і демографії в зарубіжних країнах, розвитку економічної географії, господарської статистики, діяльності різних статистичних шкіл, наукових статистичних установ і товариств [6]. Праці вченого є зразком глибокого і цілеспрямованого аналізу теоретичних узагальнень інших учених-статистиків.

М. В. Птуха запропонував оригінальне визначення сутності демографії, яке увійшло до арсеналу тогочасної практики. Він також сформулював визначення статистики як науки, окреслив її предмет та специфічний метод демографічної статистики, вказав на загальне завдання, що надає статистичному знанню наукового характеру, акцентував на необхідності побудови загальної схеми вивчення демографічних явищ і процесів та запропонував методіку її реалізації. Визначене вченим коло проблем має й сьогодні дуже велике значення для наукового вивчення статистично зафіксованих фактів, подій, явищ і процесів репродукції населення.

Академік Птуха упродовж усього свого життя збирав та вивчав першоджерела та довідкову літературу з історії демографічної і статистичної науки та діяльності статистичних установ. Частина зібраних ученим матеріалів зберігається в його особовому фонді. Це документи, що висвітлюють, зокрема: історію розвитку демографії та статистики в Україні (план роботи Вищої ради народного господарства УРСР з обліку економічної ефективності раціоналізації, впровадженої комісією економічних досліджень; проект обстеження побуту сільського населення України [1924]; «Таблицы рождаемости и плодовитости, их задачи и

содержание» [1937]; матеріали з обстеження довгожителів (1950-ті роки); статистичні матеріали з економіки сільського господарства, промисловості та торгівлі [8]); роботу Інституту демографії (праці Ю. О. Корчака-Чепурківського, В. К. Воблого «Статистика механічного руху людності», «Методи сучасного обліку людності СРСР», «Таблиця смертності СРСР для дитячих і літніх віків 1936–1937 рр.» та ін. [9]); роботу Центрального статистичного управління УРСР (матеріали з історії створення управління – постанови комісій, анкети, проекти законодавчих справ та ін. [10]), матеріали переписів населення 1897, 1914–1917, 1920, 1926, 1936–1959 рр. [11]. Також у фонді зберігається велика кількість зібраних М. В. Птухою документів інших учених-статистиків – П. Я. Клименка «Огляд переписів населення на Україні від найдавніших часів до першої половини XIX ст.», В. І. Борткевича «Таблиці смертності м. Петербургу»; виписки М. В. Птухи з документів Ленінградського державного архіву; виписки з праць іноземних авторів; перелік науково-довідкової літератури з вивчення питань статистики та математики; матеріали Київського та Московського статистичних бюро (анкети, бюлетені) 1913–1924 рр. та ін. Усі ці документи були зібрані вченим по крихтах протягом усього його життя та є цінним першоджерелом з вивчення становлення та розвитку української статистики і демографії. Перлиною зібраного М. В. Птухою документального комплексу є колекція мап, де представлені, зокрема, мапа відправлення та прибуття зерна по залізничних станціях Київської губернії за 10-річний період (1902–1911); торгівельно-промислова карта Європейської Росії на основі статистичних даних 1900 р. відносно оборотів торгівлі і промисловості та за іншими географічними, статистико-економічними джерелами; мапа інтенсивності окремих торгівельних і промислових типів (річний оборот в карбованцях на жителя) м. Одеси та ін. [12]. Ці документи є цінним внеском Михайла Васильовича Птухи у заповнення прогалин у вивченні розвитку статистики і демографії України та поповненні скарбниці знань в даній галузі досліджень.

Крім архівних документів учений також збирав науково-довідкову літературу з питань статистики і демографії, яку він виписував, привозив із закордонних наукових відряджень та отримував від інших учених, в результаті чого у нього склалася багата спеціалізована бібліотека, яка після смерті М. В. Птухи була передана його вдовою до відділу демографії і відновлення трудових ресурсів Інституту економіки АН УРСР. Нині ця бібліотека зберігається у науковій книгозбірні Інституту демографії та соціальних досліджень його імені.

М. В. Птуха є досить неординарною постаттю в науці. Протягом життя вчений вдало поєднував роботу, навчання, викладання, наукову діяльність,

роботу в державних статистичних органах. Він заслужено користувався повагою і визнанням не лише в Україні, але й за кордоном, отримував запрошення на різні наукові заходи, конференції та наукові статистичні наради. А його внесок у розвиток демографії та статистики в Україні, його праці й сьогодні мають велике теоретичне та практичне значення.

Список використаних джерел

1. Стешенко В. С. М. В. Птуха – видатний український вчений демограф // Демографія та соціальна економіка. – К., 2010.
2. Птуха М. В. Очерки по статистике населения. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 456 с.
3. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІА НБУВ), ф. 22, оп. 1, спр. 19.
4. Пустоход П. І. Передмова / М. В. Птуха. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1971. – 412 с.
5. Птуха М.В. Мѣтоды для расчета смертности в младенческом возрасте по месяцам года. *Revue de l'Institut International de Statistique*. La Haye. – 1934. – №2.
6. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 1, спр. 97. – Птуха М.В. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. – М., Гослитиздат, 1945.
7. ІА НБУВ, фонд № 22 «Птуха Михайло Васильович (07.11.1884–03.10.1961) – економік-статистик, академік АН УРСР».
8. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 4, спр. 12, 31, 55, 67, 70, 72.
9. Там само, спр. 2, 4, 21, 25, 57, 71.
10. Там само, спр. 38.
11. Там само, спр. 29, 32, 35, 36, 66.
12. Там само, спр. 23, 30, 42, 50, 62.

N. Naumova

Contribution of the academic economist M. V. Ptukha to the development of demography and statistics in Ukraine. To the 130th anniversary of the academician.

The article covers the life philosophy of the scientist, his contribution to the development of demography and statistics in Ukraine, the informational content of his scientific works and his collection of documents on the history of development and formation of demography and statistics. We have also given the results of his scientific researches and achievements which are the issues of marriage, mortality of Ukrainian population and that of 11 nationalities of European Russia, infant mortality by months of a year, perspective calculations of future population numbers and composition.

Key words: M. V. Ptukha, demography and statistics, marriage issues research, research of Ukrainian and 11 nationalities of European Russia population mortality, infant mortality by months of a year, perspective calculations of numbers and composition of future population.

Н. В. Наумова

Вклад ученого-экономиста М. В. Птухи в развитие демографии и статистики в Украине. К 130-летию со дня рождения.

В статье рассматриваются жизненная позиция ученого, его вклад в развитие демографии и статистики в Украине, информативность его научных трудов и собранных им документов по истории развития и становления демографии и статистики. Также показаны результаты его научных исследований и достижений, а именно: изучение вопросов брачности, смертности населения Украины и 11 народностей Европейской России, смертности младенцев по месяцам года, перспективные расчеты количества и состава будущего населения.

Ключевые слова: М. В. Птуха, демография и статистика, изучение вопросов брачности, смертности населения Украины и 11 народностей Европейской России, смертности младенцев по месяцам года, перспективные расчеты количества и состава будущего населения.